

ԳԵՎՈՐԳ ՏԻՐԱՅՅԱՆ

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ»
ԵՎ ՍՏՐԱԲՈՆԻ «ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ» ՄԻ ՔԱՆԻ ՏՎՅԱԼՆԵՐ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ Ն. Մ. Թ. III—II-ՐԴ ԴԱՐԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» ամենատարբեր գնահատման է արժանացել ուսումնասիրողների կողմից: Ոմանք լրիվ ընդունելի են համարել այդ երկը և իրենց աշխատություններում ամբողջությամբ օգտագործել նրա բոլոր տվյալները: Գիտնականների մի ուրիշ մաս բռնել է «Հայոց պատմությունը» ժխտելու ճանապարհը, փորձելով ապացուցել նրա, եթե ոչ ամբողջ, ապա գերակշռող մասի անարժանահավատությունը: Թերահավատ մոտեցում էր ցուցաբերում անցյալում Գ. Խալաթյանը¹, իսկ մեր օրերում Գրանսիական գիտնականներ՝ Դյուպոն-Սոմերը² և Ռոբերը³:

Մի երրորդ ուղղություն իրեն նպատակ էր դրել առանց նախապաշարմունքների վեր հանել արժանահավատը, պատմականը Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ: Այս ուղղությունն է, որ հատկապես իր դարպացումն է գտել սովետական պատմագրության մեջ: Անցած տասնամյակներում հաջողվել է վերջնականապես ապացուցել «Հայոց պատմության» մի շարք հատվածների պատմական արժեքը: Հատկապես կարևոր է այն հանգամանքը, որ հայտնաբերված և արդեն գիտական շրջանառությանը արժանացած հատվածները վերաբերում են Հայաստանի թիչ ուսումնասիրված հին շրջանի պատմությանը: Պակաս նշանակություն չունի նաև այն, որ վերոհիշյալ տեղեկությունները արտացոլում են հասարակության կյանքի ամենատարբեր բնագավառները, քաղաքական պատմության, սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների, նյութական կուլտուրայի, պաշտամունքի: Նրանց հասարակ թվարկումը միայն կխոսի ընդգրկված հարցերի շրջանակի մեծության ու խորության մասին: Պատմական երկերում որպես կարևորագույն վկայություններ իրենց տեղն են գտել «Հայոց պատմության» հատվածները՝ ն. մ. թ. VI դարի հայ թագավորների, Երվանդի և Արտաշեսի, հելլենիստական ժամանակաշրջանի քաղաքների և հողային սեփականության ձևերի, Գառնիի հունարեն արձանագրության և Սևանի արամեաստառ սահմանաքարերի, Արևի և Լուանի, թագավորի նախնիքների պաշտամունքի մասին և այլն: Սույն դիտողությունների

¹ Армянский эпос в истории Армении Моисея Хоренского, Москва, 1896.

² Deux inscriptions araméennes trouvées près du lac Sevan (Arménie). Syria, v. XXV, 1946—1948, 1—2, էջ 149—153:

³ „Revue des études grecques“, v. LXV, Janvier—Juin, 1952, Bulletin épigraphique, էջ 181—183:

նպատակն է շարունակել սկսված և վերահիշյալ արդյունքները տված այդ աշխատանքը:

Գծվար է գերագնահատել Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» նշանակությունը Հին Հայաստանի պատմության համար: Այդ պատմության մի շարք հանգուցային հարցեր իրենց պարզաբանումն են գտնում «Աշխարհագրության» հակիրճ, բայց արժեքավոր տեղեկություններում: Նրանցից շատերի ուշագիտ վերանայումից հետո, կարելի է նոր եզրակացությունների գալ:

1. ԿԱՍՊԻԱՆՆԻ (ԿԱՍՔԻՑ ԵՐԿԻ) ՄԱՍԻՆ

Ակազ. Հ. Մանանդյանը ուսումնասիրողների ուշագրությունն է հրավիրել Մ. Խորենացու «Հայոց պատմության» II գրքի 37—61-րդ գլուխների վրա, որպես Երվանդ IV-ի (ն. մ. թ. III դարի վերջ) և Արտաշես I-ի (ն. մ. թ. 189—160) ժամանակաշրջանի կարևորագույն աղբյուր⁴: Հիրավի, պատմահայր մի քանի ընդարձակ տեղեկությունները Արտաշեսի Երվանդին հաջորդած լինելու, Արտաշատ քաղաքի հիմնադրման, հողերի բաժանման և սահմանաքարերի անկման մասին, հաստատվել են այլ աղբյուրների օգնությամբ՝ որպես Արտաշես I-ին վերաբերվող ստույգ հատվածներ: Այժմ փորձենք ապացուցելու նույն Արտաշեսի գործունեությանը նվիրված մի այլ փոքր հատվածի արժանահավատությունը: II գրքի 53-րդ գլխում, որը վերնագրված է «Աւերումն Կասրից, և գրգռութիւն ընդ Սմբատայ գարմիցն Արտաշիսի և ընդ միմեանս», պատմահայրը խոսում է այն մասին, որ Հայոց թագավոր Արտաշեսը Պարսկաստանի մահացած Արշակ թագավորի տեղը գահ է բարձրացնում նրա որդուն, համանուն Արտաշեսին, որին շին հնադանդվում Պատիժահար գավառի բնակիչները և ապա ավելացնում է. «Նա և Կասրից երկիրն յայն սակս ապրստամբնն ի մերոյ արքայէն: Կասն որոյ առաքէ ի վերայ նոցա Արտաշէս զՍմբատ ամենայն զօրօքն Հայոց, ինքն արքայ յուղարկ երթալով աւուրս ևօթն: Իսկ Սմբատայ երթեալ հնազանդէ զամենեսեան, բայց զերկիրն Կասրից տերեւալ՝ առաւել քան զԱրտաշէսն գերի ածէ ի Հայս. ընդ որս և զՉարդմանոս անուն թագաւոր նոցին»:

Սույն հատվածի հավաստիությունն ու արժեքը հանդես է գալիս, երբ այն համեմատում ենք Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» նույն Արտաշեսին վերաբերվող վկայության հետ, որտեղ խոսվում է վերջինիս նվաճումների մասին: Ստրաբոնը ասում է, որ մեկացիներից Արտաշեսը վերցրեց Կասպիանեն, Փալնիտիսը և Բասորոպեդան (XI, 14, 5): Կասպիանե երկրամասի նույնությունը Կասրից երկրի հետ, ինչպես նաև թագավորների նույնությունը կասկած չի թողնում այն մասին, որ Խորենացու և Ստրաբոնի տեղեկությունները արտացոլում են նույն ժամանակաշրջանը և ի նկատի ունեն համարյա թե նույն դեպքը:

Ն. մ. թ. III դարում Երվանդունիների պետության տրոհման և թուլացման պայմաններում, Հայկական լեռնաշխարհի զգալի տարածություններ անցել էին հարևան ժողովուրդների և ցեղերի անօրինության ներքո: Արտաշես I-ի օրոք է, որ կատարվում է հայկական բոլոր հողերի վերամիավորումը, ինչպես և նվաճվում են նորերը: Կասպիանեն ընդունված է տեղադրել

⁴ Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. 1, Երևան, 1944, էջ 124—130:

Ատրպատականի հյուսիս-արևելյան մասում: Արևմենյանների ժամանակ նա իրենից ներկայացնում էր մի ընդարձակ երկիր, որը գտնվում էր Կասպից ծովի ափին⁵: Ժամանակի ընթացքում նրա սահմանները փոքրանում են և այդ երկրի մասին հասկացողությունը աստիճանաբար փոխադրվում է դեպի մայրցամաքի խորքը⁶: Մ. թ. VII դարում նա նույնացվում է Բուրի և Արաքսի միջև ընկած Փայտակարանի հետ⁷:

Անդրկովկասում, Ատրպատականի տիրապետության պայմաններում (ն. մ. թ. III դարում), Կասպիանեն տարածվում էր ոչ միայն Արաքսի ստորին հոսանքից դեպի հարավ ու Կասպից ծով, այլ ըստ երևույթին նաև դեպի հյուսիս-աչյուպես էր նաև ն. մ. թ. 220 թ. հետո, երբ Ատրպատականի դիրքերը թուլացան Անդրկովկասում: Արտաշես I-ն էր, որ վերջնական հարված հասցրեց Ատրպատականի իշխանությանը Անդրկովկասում՝ նվաճելով երեք կարևոր մարզ, այդ թվում նաև Կասպիանեն:

Խորենացու մոտ խոսքը ինչ որ ապստամբության ու մարզի վերանվաճման մասին է և բացառված չէ, որ այն տեղի ունեցած լինի Արտաշեսի իսկ օրերին, Հայաստանին կցվելուց հետո⁸:

⁵ И. М. Дьяконов, История Мидии, М.—Л., 1956, էջ 343, 344.

⁶ К. В. Тревер, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании: М.—Л., 1959, էջ 51.

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Պատմական արժեք ներկայացնող տեղեկություններ կարող է պահպանած լինել նաև 53-րդ գլխի սկզբի, քննության առնված հատվածի նախորդող մասը: Ըստ մի տեղեկության, Պարսից Արտաշես Թագավորին չէին հնազանդվում Պատիժահար զավառի և շրջակայքի բնակիչները: Պատիժահարը հնազանդ ժամանակներում տեղադրվում էր Կասպից ծովի հարավ-արևմտյան անկյունում և համընկնում էր Էլբուրսի լեռնաշղթայի հետ (J. Markwart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, Heft II, Leipzig, 1905, էջ 71: Պատիժահարը՝ ասորեստանյան արձանագրությունների Պատուշարբան է, որը տեղադրվում է նույն վայրում: Տես «Ассиро-Вавилонские источники по истории Урарту», № 68, 2, В. Д. И. 1951, № 3): Ստրաբոնի Պարաբատարաս լեռնաշղթան ուսումնասիրողների կարծիքով նույնն էր Պատիժահարի հետ (J. Markwart, նույն տեղը): Այն ձգվում էր Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևելյան անկյունից Ատրպատականի և Մարաստանի վրայով, Կասպից ծովի երկայնքով մինչև Կասպից զոները և այնտեղից էլ դեպի արևելք (IX, 8, 1: XI, 12, 4): Եթե այդ աչյուպես է, ապա ն. մ. թ. առաջին դարերում և Ստրաբոնի օրոք Պատիժահար-Պարաբատարասը հասնում էր առնվազն մինչև Ատրպատական: Տվյալ գեպրում, աշխարհագրական մոտիկությունը Կասպիանեի հետ, ինչպես նաև տեքստում նրանց մասին վկայությունների անմիջական դրացիությունն ու պատմիչի պատկերմամբ նրանց միաժամանակությունը, ենթադրելի են տալիս, որ Պատիժահարի շրջանի բնակիչները փորձել են ըմբոստանալ ոչ թե Պարսից Արտաշես Թագավորի դեմ, որը ի զեպ բնություն առնող ժամանակաշրջանի համար անձանթ է, այլ հայոց Արտաշեսի դեմ:

Մյուս տեղեկությունը Հայաստանում և Պարսկաստանում երկու տարբեր, բայց համանուն (Արտաշես) Թագավորների գոյություն մասին է: Այստեղ զույգե իր արտահայտությունն է գտել ավելի ուշ ժամանակաշրջանի, Արտաշես II-ի (ն. մ. թ. 30—20) օրոք ստեղծված մի իրադրություն: Հայանի է, որ Արտաշես II-ը Թագավորում էր Հայաստանի և Ատրպատականի վրա միաժամանակ (Т. Моммзен, История Рима, т. V, Москва, 1949, էջ 336, Հ. Մանասեղյան, Նշվ. աշխ., էջ 285, 291, Fr. Fourneau, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, Paris, էջ 781): Եթե ի նկատի ունենանք, որ Խորենացու մոտ Ատրպատականն ու Պարսկաստանը հաճախ նույնացվում են, ապա հնարավոր է ենթադրել, որ Խորենացին այս գլուխն սկսում է մյուս Արտաշես II-ի հետ կապված իրադրություն շարադրությունից, թեթևակի վերափոխելով այն: Այսպեսի շփոթումների (երկու Արտաշեսների), կարելի է հանդիպել Խորենացու մոտ: Այն կարծիքն է հայանվել,

Որպես իրական պատմական անձնավորությունների, ստուգման կարիք ունեն Սմբատ Բագրատունին և Զարգմանոս Բագրավորը, բայց և այնպես Խորենացու մի քանի նախադասությունները որոշակի նշանակություն են ստանում և կրկին հաստատվում է այս և հարակից գլուխների հիմքում ընկած սկզբնաղբյուրների՝ Ողիմպ քուրմի մեհենական պատմության «Պարսից մատենանք»-ի և «Հայոց երգք վիպասանաց»-ի արժանահավատությունը:

2. ԱԿԻՒԽՆՆԵԻ (ԵԿԵՂՅԱՑ ԳԱՎԱՌԻ) ՄԱՍԻՆ

Ակիւխսննի մասին Ստրաբոնի բերած տեղեկություններում մի թվացող հակասություն կա, որի պարզարանումը կարող է նպաստել վաղ շրջանում հայ և մյուս էթնիկ տարրերի փոխհարաբերությունների, հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսի ճիշտ բմբունմանը և մեկնաբանմանը:

Խոսելով Արտաշեսի և Զարեհի օրոք կատարված նվաճումների մասին, Ստրաբոնը նշում է, որ Ակիւխսննն ու Անտիտավրոսի գավառը հայերը վերցրին կատաոններից (XI, 14, 5): Քեպես Ստրաբոնը չի հիշատակում այս և մյուս նվաճումների մասին տեղեկության սկզբնաղբյուրները, բայց նրանք միանգամայն արժանահավատ են թվում: Այդ երևում է հաղորդված մանրամասնություններից, ինչպես նաև պատմական ընդհանուր պրոցեսին համապատասխանելու հանգամանքից:

Մյուս տեղեկությունները բերվում են հայերի հնագույն գաղթավայրերի կապակցությամբ: Ստրաբոնը գրում է. «Ասում են նաև, թե Արմենոսը Արմենիոն քաղաքից էր, որ գտնվում էր Բոչրեյիս լճի մոտ Ֆերեյի և Լարիսայի միջև, թե իր հետ եկողներն էլ բնակեցան Ակիւխսննյում և Սուսպիրիդիս՝ մինչև Կալաքենե և Ադիարենե» (XI, 4, 9): Մի այլ տեղում, «Արմենոսի հետ եկողները բնակեցան Ակիւխսննյում, որը նախապես Մոսիաց տակ էր, մյուսները Սուսպիրիտիսում՝ մինչև Կալաքենե և Ադիարենե, Հայաստանի սահմաններից դուրս» (XI, 14, 12): Այս հատվածների աղբյուրագիտական արժեքը ևս մեծ է, քանի որ նրանց հիմքում կանգնած են ն. մ. թ. IV դարի հեղինակներ՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացու ուղեկիցներ Կիրսիլոս Փարոսալացու և Մեդիոս Լարիսացու վկայությունները⁹, իսկ ինչ վերաբերում է Ակիւխսննին, ապա նրա մասին ասածները անուղղակի կերպով հաստատվում են Հեկատեոս Միլետացու, Հերոդոտի և Քսենոֆոնի մի շարք հանրաժանոթ տեղեկություններով:

Վերոհիշյալ բոլոր հատվածներից կարելի է գալ այն եզրակացության, որ Ակիւխսննում առնվազն ն. մ. թ. VIII—VI դարերում բնակություն էին հաստատել հայերը, և որ մի քանի հարյուրամյակ անց, ամեն դեպքում ն. մ. թ. II դարի սկզբին, նույն տեղում հանդիսվում ենք կատաոններին: Սրանց մասին մեր ունեցած տեղեկությունները շատ անբավարար են¹⁰: Ստրաբոնը կա-

օրինակ, որ Խորենացու կերտած Արտաշես I-ի մահվան հանգամանքները փոխ են առնված Արտաշես II-ի նույն հանգամանքների նկարագրությունից (Fr. Tournebize. նշվ. աշխ., էջ 782, ծանոթ. 1, Baumgartner, Artaxias, Pauly-Wissowa, Realencyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft, Dritter Halbband, Stuttgart, 1895, էջ 1326:

⁹ Հ. Մանասյան, նշվ. աշխ., էջ 25—26:

¹⁰ Ruge, Kataonia, Pauly-Wissowa, Realencyclopädie... X, 2. Stuttgart, 1919, էջ 2478—2479:

տառններին համարում էր մի ինքնուրույն ժողովուրդ, որը սակայն իր ժամանակ արդեն ձուլվել էր կապադովկիացիների հետ: Նրանց երկիրը տեղադրվում էր Եփրատից արևմուտք և կազմում Կապադովկիայի ստրատեգիաներից մեկը (XII, 1, 2): Կատառններին երբեմն համարում են խեթերի հետնորդներ, որպես այդպիսիներ, բացառված չէ, որ հնագույն ժամանակներից անցած լինեն Եփրատի ձախ ամիր, և տեղավորված լինեն աշագատ Ակիլիսենեի տերիտորիայում: Շատ ավելի հավանական է թվում, որ կատառնների երևան գալը Հայկական լեռնաշխարհում, կապված լինի ավելի ուշ ժամանակաշրջանի իրադրության հետ: Կատառնները հիշատակվում են ն. մ. թ. IV դարից սկսած: III դարի սկզբին նրանք անցնում են Սելևկյանների իշխանության տակ, իսկ նույն դարի ընթացքում Արիարաթ թագավորներից մեկը միացնում է նրանց երկիրը Կապադովկիային, որի ստրատեգիաներից մեկն է դառնում ուշ ժամանակաշրջանում: Այժմ անդրադառնանք Ակիլիսենեին: Ինչպես ցույց է տվել Ն. Ադոնցը, հին Ակիլիսենեն գրադեցնում էր ընդարձակ մի տերիտորիա, Անտիտավրոսից մինչև արևմտյան Եփրատ, Դերջանից մինչև Ակնի շրջակայքը, իր մեջ ամփոփելով Հայաստանի մի շարք գավառներ¹¹: Որպես հայերի հնագույն բնակավայրերից մեկը, նա ըստ երևույթին մտնում էր ն. մ. թ. VI դարի թագավորության մեջ, սրա վերացումից հետո 13-րդ ստրատեգիայի և ապա Հայկական ստրատեգիայի Արևմտյան Հայաստան կոչվող ենթաշրջանի կազմում: Ն. մ. թ. IV դարի երկրորդ կեսերին Փոքր Հայքի և Երվանդունիների պետության առաջացման կապակցությամբ դժվար է ասել, թե նրանցից ո՞ւմն է պատկանել Ակիլիսենեն: Ն. մ. թ. III դարի սկզբին Հայաստանն անցնում է սելևկյանների ազդեցության տակ: Երվանդունիների պետությունը, որը միավորում էր Հայկական լեռնաշխարհի զգալի տարածություններ, տրոհվում է երկու մասի՝ Մոփրի ու Կոմմաղենի միացյալ պետության և բուն Հայաստանի պետության:

Հայկական պետությունների համար անբարենպաստ իրադրության պայմաններում հարևան ժողովուրդներն ու ցեղերը աշխուժանում են և ուժեղացնում իրենց ներթափանցումը Հայկական լեռնաշխարհում, երբեմն զուգակցելով էթնիկական էքսպանսիան քաղաքականի հետ¹²: Հյուսիսային սահմաններում աշխուժանում են քարթվելա-իրերական ցեղերը, հարավ-արևելքից Ատրոպատականն է, որ իր տիրապետությունն է տարածում Հայկական լեռնաշխարհի որոշ մասերի վրա, հարավից ասորական ցեղերն են ներթափանցում, իսկ արևմուտքից՝ կատառնները: Սրանք գտնվելով սելևկյանների տիրապետության տակ, ակտիվացան, երբ վերջիններս իշխեցին նաև Հայկական լեռնաշխարհի վրա և ն. մ. թ. III դարի ընթացքում սկսեցին, ըստ երևույթին ավելի ուժեղ թափով, անցնել Եփրատն ու տեղավորվել Ակիլիսենեում: Ն. մ. թ. II դարի սկզբում Ակիլիսենեն միացվում է Զարեհի Մոփրի պետությանը¹³: Այդ մասին են խոսում աշխարհագրական նկատառումները¹⁴, ինչպես նաև Ստրաբոնի երկու ակնարկը (XI, 14, 12: XI, 14, 5):

Արտաշեսի և Զարեհի, այսպես կոչված, նվաճումները առեղծվածային

¹¹ Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, Петербург, 1908; էջ 54—55.

¹² Գ. Տիրացյան, «Երվանդունիները Հայաստանում», ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր (հասարակական գիտություններ), 1958, № 6, էջ 70:

¹³ Н. Адонц, նշվ. աշխ., էջ 544: Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 117:

¹⁴ Н. Адонц, նշվ. աշխ., էջ 56:

բնույթ են կրում, եթե ի նկատի ունենանք այն լայնածավալ տերիտորիաները, որոնք կարճ ժամանակաշրջանում միացվեցին նրանց պետություններին: Ակիլիսենեի ճակատագիրը փալտուն կերպով բացատրում է այդ հաջողությունների իմաստը: Ճիշտ է, Ստրաբոնի ասելով Չարեհր Ակիլիսենեն վերցնում է կատաոններից, բայց ինչպես տեսանք նույն Ստրաբոնի վկայություններից, Ակիլիսենեում դեռ վաղ ժամանակաշրջանից էին հաստատվել հայերը: Այդ նշանակում է, որ Արտաշեսի և Չարեհրի օրոք Ակիլիսենեում ըստ երևույթին գոյություն ունեին հայ-կատաոնական խառը բնակչություն, որի կատաոնական մասը բռնել էր հայանալու ուղին, եթե հաշվի առնենք այդ էպոխայում ամբողջ լեռնաշխարհով մեկ ծավալվող հայերի էթնոգենեզիսի բնոճանուր պրոցեսները, որոնք ի վերջո, նույն Ստրաբոնի վկայությամբ հանդեցին այն բանին, որ բազմազան էթնիկ տարրերը, միալեզու, այսինքն հայախոս դարձան: Հայկական բնակչության առկայությունը հնուց ի վեր լեռնաշխարհի հատվածներից մեկում՝ Ակիլիսենեում անհամեմատ հեշտացրեց վերջինիս նվաճումը, ավելի ճիշտ միացումը Մոսիբին:

3. ՆԱԵՆՆՆԵՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

Մովսես Խորենացին հետաքրքիր և կարևոր վկայություններ է թողել Թագավորական դինաստիայի մեռած անդամների պաշտամունքի գոյության մասին Հին Հայաստանում: Այդ վկայությունները մանրամասնորեն քննության են առնվել Գ. Սարգսյանի կողմից¹⁵:

Պարզվում է, որ Հին Հայաստանի մի քանի տաճարներում, Արմավիրում, Բազարանում, Արտաշատում կանգնեցված են եղել նաև Թագավորի նախնիների արձաններ, որոնք պաշտվել են մյուս աստվածությունների արձանների հետ մեկտեղ:

Չնայած իր կրոնական այս շղարշին, նախնիների՝ իսկ հետագայում նաև իշխող միապետերի պաշտամունքը իրենից ներկայացնում է քաղաքական մի ինստիտուտ, որի նպատակն է եղել ամրապնդել դինաստիայի և Թագավորի, որպես ստրկատիրական պետության ղեկավարի՝ հեղինակությունը:

Այստեղ հնարավոր է մի քանի խոսք ասել Հայաստանում նախնիների պաշտամունքի հաստատման ժամանակաշրջանի մասին: Գ. Սարգսյանը իրավացիորեն նշում է այս ակտի ճիշտ թվարկման դժվարության մասին, բայց հակված է կարծելու, որ այն կատարվել է Արտաշես I-ի (189—160) օրոք¹⁶: Մ. Խորենացու վկայություններից, սակայն, կարելի է այլ եզրակացությունների դալ: «Հայոց պատմության» այս առումով մեզ հետաքրքրող հատվածները հետևյալն են.

1. Վաղարշակ Թագավորը, «...յետ այսր ամենայնի մեհեան շինեալ յԱրմաւիր՝ անդրիս հաստատէ արեղական և յուանի և իւրոց նախնեացն»: (II, 8):

2. Երվանդ Թագավորը, «...շինեաց քաղաք փոքր ի վերայ գետոյն Ախուրենայ, և անուանեաց Բազարան այս ինքն թէ ի նմա զբազնաց յօրինեալ է զկազմութիւն. և փոխեաց անդր զամենայն զկուտսն որ յԱրմաւիր»: (II, 40):

3. Արտաշես Թագավորը, «...շինէ քաղաք չիւր անուն անուանեալ Արտա-

¹⁵ Город древней Армении (автореферат канд. диссертации), 1956, նույնի, Тигра-накерт, Москва, 1960, էջ 33—39.

¹⁶ նշվ. աշխ., էջ 38:

շատ: Չեւնատու լինի նմա և Երասխ փայտիւք մայրեաց. վասն որոյ անաշխատ և երազ շինեալ՝ կանգնէ ի նմա մեհեան, և փոխէ ի նա ի Բագարանէ զպատկերն Արտեմիդեայ և զամենայն կուռս հայրենիս»: (II, 49):

4. «Բայց զանդրինն, զոր արար Վաղարշակ պատկեր իւրոց նախնեացն հանդերձ արեղակամբ և լուսնի յԱրմաւիր, և փոխեցան յԱրմաւրայ ի Բագարան և դարձեալ յԱրտաշատ՝ զայնոսիկ փշրէ Արտաշիր»: (II, 77):

Գ. Սարգսյանի կարծիքով, այս շորս վկայութիւններում Պատմահայրը մեզ հասցրել է նախնիների պաշտամունքի մասին մի ամբողջական պատմութիւն, որի տեղեկութիւնները վերցված են շորս, տարբեր բնույթի սկզբնաղբյուրներից, մի հանգամանք, որը խոսում է այդ տեղեկութիւնների արժանահավատութեան մասին¹⁷:

Խորենացու վերջին վկայութիւնից (№ 4) երևում է, որ Արտաշիր Սասանյանը կործանեց Արտաշատի բոլոր արձանները, այդ թվում նաև նախնիների արձանները, որոնք բերված էին Բագարանից Արտաշատ, իսկ Արմավիրից էլ Բագարան: Նախորդ (№ 3) վկայութիւնից երևում է, որ այս արձանները Բագարանից Արտաշատ է բերել Արտաշեսը, իսկ № 2 հատվածից երևում է, որ Արմավիրից Բագարան է բերել Երվանդը:

Առաջին (№ 1) և վերջին (№ 4) վկայութիւններից բխում է, որ մինչև այս տեղափոխութիւնները, արձանները՝ կանգնեցված են եղել Արմավիրում՝ ոմն Վաղարշակի օրոք:

Ստացվում է այսպիսով հետևյալ պատկերը: Դեռևս Արտաշեսից ու Երվանդից առաջ, Վաղարշակի օրոք, նախնիների արձանները տեղադրվում են Արմավիրի մեհյանում: Մայրաքաղաքը Երվանդաշատ փոխադրելու կապակցութեամբ Երվանդը կուռքերը տանում է Բագարան: Այստեղից էլ, բայց արդեն Արտաշեսի օրոք, կուռքերը փոխադրվում են նորակառույց Արտաշատ քաղաքը:

Խորենացու վկայութիւնները պարզորոշ ցույց են տալիս, որ Արտաշեսից առաջ դեռ Արմավիրում և Բագարանում կանգնած են եղել այս արձանները: Հաստատ չէ, տվյալ դեպքում, Վաղարշակի ստույգ պատմական անձնավորութիւն լինելը, այս պատճառով կարծում ենք, որ արձանները հաստատված են եղել Արմավիրում, Երվանդ IV-ի նախորդների կամ ավելի ձիշտ՝ հենց նույն Երվանդի օրոք, որը ինչպես տեսանք Խորենացու համապատասխան վկայութիւնից, Արմավիրից արձանները տեղափոխել տվեց Բագարան:

Նախնիների արձանների առկայութեանը Արմավիրի և Բագարանի մեհյաններում Արտաշես I-ի նախորդի՝ Երվանդ IV-ի իշխանութեան տարիներին, անկասկած մի փաստ է նախնիների պաշտամունքի բուն ինստիտուտի գոյութեան մասին նույն Երվանդ IV-ի օրոք:

Նախնիների, ինչպես նաև իշխող թագավորի պաշտամունքը հելլենիստական երկրներում առաջ է եկել որպես այդ երկրների սոցիալական կառուցվածքի արդյունքներից մեկը: Նա պետք է համապատասխաներ քաղաքական այն խնդիրներին, որոնք առաջադրվում էին այս երկրների հասարակարգի կողմից, և որպես այդպիսին կոչված էր նպաստելու ստրկատերերի կոլեկտիվի ղեկավարի՝ միապետի հեղինակութեան ամրապնդմանը: Պետք է ենթադրել, որ նույն ներքին պատճառները խթանեցին այս, վերջին հաշվով քաղաքական ինստի-

¹⁷ Город древней Армении (автореферат канд. диссертации), 1956, նույնի Тигра-накерт, Москва, 1960, էջ 37:

տուտի ձևավորմանը Երվանդյան Հայաստանում: Որոշ դեր պետք է վերագրել նաև արտաքին ազդեցություններին ու հաշվի առնել հելլենիստական երկրների փորձը: Ինչպես վկայում են Արմավիրի արձանագրությունները, պետական կյանքի մի շարք ասպարեզներում հնարավոր չէր լինում Սելևկյան պետության արազիցիաների կողքով անցնել: Ինչ վերաբերում է նախնիների պաշտամունքին Սելևկյան պետության մեջ, ապա վերջին ուսումնասիրություններից բխում է, որ նա առաջացել է ն. մ. թ. III դարի առաջին կեսում, Անտիոքոս I-ի օրոք: Պահպանվելով ու զարգանալով հաջորդների օրոք ևս, Անտիոքոս III-ի (223—187) ժամանակ առնվազն, վեր է ածվել նաև կենդանի, իշխող թագավորի պաշտամունքի¹⁸:

Ինչպես տեսնում ենք, Հայաստանում նախնիների պաշտամունքի հաստատման ավելի վաղ թվագրումը (ն. մ. թ. III դ. վերջ) չի հակասում հելլենիստական երկրների ընդհանուր դրույթյանը այս ասպարեզում: Երվանդ IV-ի իշխանության տարիներին Արմավիրում և ապա Բագարանի մեհյաններում կանգնեցված պետք է լինեին նախորդ Երվանդունի իշխանավորների արձանները, ինչպես դուրս նաև աքեմենյան նախնիների արձաններ, որոնց միջև ազդակցական ռեալ կապեր գոյություն ունեին: Կասկած չկա, որ Արտաշես I-ի ժամանակ այս ինստիտուտի քաղաքական իմաստը առավել խորացավ, նոր միասնական պետության և դասակարգային ընդգծված շերտավորում ապրող հասարակության խնդիրներից անմիջականորեն բխող թագավորի հեղինակությունն է՛լ ավելի ամրապնդելու ձգտման կապակցությամբ: Արտաշես թագավորի օրոք նախնիների պաշտամունքի վերահաստատման հանդամանքները քացահայտում են նրա քաղաքական նպատակադրության և այլ տսպեկտներ ևս, որոնք հնարավոր է վեր հանել Սեանի արամեաստառ արձանագրությունների նոր ավյալների լույսի տակ: Արտաշես և Երվանդ թագավորների միջև որևէ ազդակցական կապի մասին սկզբնաղբյուրները ոչ մի ավյալ չեն հաղորդում: Գատեկով Խորենացու վկայություններից, երկու անձնավորությունների միջև խիստ հակամարտություն կար, որը լուծվեց պատերազմի միջոցով ու Երվանդի սպանությամբ: Ինչպես հայտնի է Սեանի կոթողների վրա Արտաշեսը իրեն հորշորջում է Երվանդունի, իրեն նախորդող դինաստիայի հետ ազդակցական կապ ստեղծելու ակնհայտ նպատակով¹⁹: Ինչպես տեսնում ենք, նույն ձգտումը նա փորձում է կենսագործել նաև կրոնա-քաղաքական այս ասպարեզում, առանց այլևայլի յուրացնելով Երվանդի արձանները, իր նախնիների օրինական պաշտամունքի առարկա դարձնելու նպատակով, տեղադրելով դրանք նորակառույց իր մայրաքաղաքի մեհյաններում:

4. ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՐՏԱՇԵՍ I-Ի ԾԱԳՄԱՆ ՄԱՍԻՆ ԵՎ Ն. Մ. Թ. ԵՐՐՈՐԿ ԳԱՐԻ ՎԵՐՋԻ ԳԵՊՔԵՐԸ ՀԱՅՎԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀՈՒՄ

Սեանի արամեական արձանագրությունները նորից առաջ քաշեցին Արտաշես I-ի ծագման հարցը, մի հանդամանք, որը նոր հետաքրքրություն է ստանում, եթե հաշվի առնենք Մովսես Խորենացու մի քանի անտեսված տրվյալներն այս մասին:

¹⁸ L. Cerfaux, J. Tondriaux, Le culte des souverains dans la civilisation greco-romaine, New York—Paris, 1957, էջ 235—236:

¹⁹ Գ. Տիրացյան, «Արտաշես Ա-ի արամեաստառ նորագյուտ արձանագրությունը», «Տեղեկագիր», 1957, № 10, էջ 108:

Այս հարցին անդրադարձել է գեուես Ն. Ադոնցը: Ըստ նրա կարծիքի, Արտաշեսյանները սերվում են ն. մ. թ. VI դարի թագավորներից: Որպես ապացույց նա բերում էր երկու դինաստիաներում Տիգրան անվան առկայության փաստը²⁰:

Ուշադրության արժանի են Խորենացու տվյալները Արտաշեսի մասին: «Հայոց պատմության» նրվանդին և Արտաշեսին նվիրված գլուխներում վերջինս բազմաթիվ անգամ մաք է անվանված: Օրինակ, նրվանդը Պարսից թագավորին ուղղած նամակում գրում է. «Արիւն իմ և հարազատութիւն, բնդէ՞ր սնուցանես զՄարդ Արտաշէս հակառակ ինձ և իմոյ թագաւորութեանս...», «...նա չէ որդի Սանատրիոյ, այլ բնդ խարս գտեալ Սմբատայ զՄաք ոմն տղայ՝ բաշաղի»: Սմբատին ուղղված իր նամակում գրում է, թե «Ընդէ՞ր այդքան սնուտ աշխատութիւն կրես. խարեալ ի ստնտուէդ՝ սնուցանես զորդի Մարիդ հակառակ ինձ»: (II, 38): Մի այլ տեղում նկարագրելով Արտաշեսի պատերազմական գործողությունները, գրում է. «Եւ ինքն շուեաց ի բաղաքն Երուանդայ. յառաջ քան զմիջօրեայ հասեալ ի դաստակերան Երուանդայ և միարան զոչմամբ հրամայեաց աղաղակել զօրացն՝ «Մաք ամատ» որ թարգմանի Մաքս եկն, յիշեցուցանելով զթշնամանսն, զոր չղէր Երուանդ առ թագաւորն Պարսից և առ Սմբատ, Մաք զնա կոչելով: Տայս ի սոչն ձայն անուանեցաւ դաստակերան՝ Մարմէտ, իբր ի կամաց Արտաշիսի...» (II, 47):

Խորենացու և ուրիշ հայ պատմիչների մոտ հիշատակվող մարերը—մաք է պետք է նույնացնել միայն մեղացիների հետ և ոչ մի դեպքում մարդերի ցեղի հետ, չնայած անունների նմանության, սակայն այս տերմինում հայկական ավանդությունը չի փոխանցել մեղ մեղացիների անվան հին ձևը: Գրաբարյան մար-ը պարթևական ծագում ունի և սրա mard ևևի օրինաչափական վերարտադրությունն է, որը իր հերթին օրինաչափորեն համապատասխանում է հին, բուն mada ձևին: Ինչ վերաբերում է հայերեն մեղացի ձևին, ապա նա էլ հունական μαρδοι տերմինի վերարտադրությունն է²¹: Ճիշտ է, լեզվագիտական այս նկատառումները խոսում են այն մասին, որ այս տվյալները հաղորդող սկզբնաղբյուրները վերագրում են պարթևական ժամանակաշրջանին, կամ եթե ավելի վաղ են, ապա մեղ հետաքրքրող տերմինները համապատասխանեցվել են ավելի ուշ շրջանի պարսկերեն և հայերեն լեզվի կանոններին, բայց չնայած դրան, պատմական կոնտեքստի մեջ վերցված, նրանք պահպանում են իրենց արժեքը: «Հայոց պատմութեան» տեքստի բննական ուսումնասիրումը զնալով հաստատում է Խորենացու օգտագործած սկզբնաղբյուրների արժանահավատությունը: Այդ վերաբերում է նաև Արտաշեսի ծագումը լուսաբանող համապատասխան գլուխների սկզբնաղբյուրներին, դրանց թվում պետք է կարծել Անիի Ողյումպ քուրմի մեհենական պատմությունը, որը, բարեբախտաբար, հականն հանվանն հիշատակվում է Պատմահոր կողմից (II, 48):

20 Н. Адоиц, Եզվ. աշխ., էջ 390, ծանոթ. 1, էջ 427, ծանոթ. 1: Այս տեսակետին կարծես չեն հակասում աղբյուրագիտական նկատառումները: Գողթան երգիչները, որոնք պատմում են ն. մ. թ. VI դարի դեպքերի մասին, հաղորդում են նաև Արտաշեսի ու իր մարական շրջապատի մասին, բնդ որում Խորենացին այդ երկու էպոխաներին վերաբերող տեղեկությունները երկհայացնում է փաստորեն որպես ժողովրդական էպոսի մի ամբողջական ցիկլ (տես II, 30 և II, 49 և 51):

21 Сбу Н. М. Дьяконов, Եզվ. աշխ., էջ 44, ծանոթ. 1, էջ 352, ծանոթ. 2, էջ 354, ծանոթ. 1:

Արտաշեսի մարական կամ ավելի ճիշտ՝ ատրպատականյան (մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի համար այդ երկու տերմինները հունական դասական պատմագրության, ինչպես նաև հայկական պատմագրության համար գրեթե նույն իմաստն ունեն) ծագման մասին խորենացու տեղեկությունները ձայնակցում են մեր՝ հայկական մի շարք տոհմերի իրանա-մարական ծագման մասին գիտելիքների հետ: Իրանական էթնիկական տարրի ներթափանցումը Հայկական լեռնաշխարհը սկսվում է վաղ ժամանակաշրջաններից և կարևոր երևույթ է հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսում:

Նա սկսվել է դեռևս ուրարտական ժամանակաշրջանում, բայց աշխուժացել է առավելագույն մեղական պետության հզորացման պայմաններում: Մեղացիները զբաղեցնում էին քառ երևույթին դեռ VII—VI դարերից սկսած որոշ տերիտորիաներ Հայկական լեռնաշխարհում, հատկապես նրա հարավային ու հարավ-արևելյան հատվածներում: Պետք է սակայն նշել, որ մեղացիները էթնիկական կազմը միատարր չէր, և որ Հայկական լեռնաշխարհին սահմանակից շրջաններում նշանակալից էր խուրրի-մատիենների գերը²²: Ն. մ. թ. V դարում Հերոդոտի վկայությամբ սրանք զբաղեցնում էին Հայաստանի հատկապես հարավ-արևելյան և Ատրպատականի հյուսիս-արևմտյան շրջանները՝ մտնելով Հայկական լեռնաշխարհի մի շարք ցեղերի հետ 18-րդ ստորապության մեջ: Մեղացիները և մատիենները նույնպես ներգրավվեցին հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսի մեջ: Նրանց մասին որոշակի հիշատակություններ են պահպանվել Մովսես Խորենացու մոտ: Հայոց Տիգրան Երվանդյան թագավորի օրոք, Արարատից դեպի հարավ բնկնող տերիտորիայում, մեղական գաղթականության առկայության մասին վկայությունները արտացոլում են VII—VI դարերի վերոհիշյալ իրադրությունը²³:

Այս գաղթականությունից է սերված համարվում Մուրացանների տոհմը, որի անվան մեջ պահպանված է մար տերմինը²⁴:

Իրանական էթնիկական հոսանքը չի դադարում նաև հաջորդ դարերում: Մուտք են գործում տոհմեր, որոնք իրենց տեղն են գրավում հայ ստրկատիրական ու ապա ֆեոդալական ավագանու շարքերում, ինչպես նաև ամբողջական ցեղեր, որոնց մեծ մասը ձուլվում է:

Աշխարհագրական գիրքի բերումով մեծ էր Ատրպատականի դերն այս պրոցեսում: Ն. Ադոնցը, որը մանրամասնությամբ ուսումնասիրել է հայկական տոհմերի ծննդաբանությունը, առանձնացնում է մի խումբ, որը քառ նրա կարծիքի, իրանական կամ ավելի ճիշտ՝ ատրպատականյան ծագում ունի: Տոհմանունների վերլուծության, ինչպես նաև սկզբնական դոմենների տեղագրության ավյալներից Ն. Ադոնցը եկել է կարակացությունների, որոնք բնորոշելի են համարվում հետազոտողների կողմից:

Բազրատունիների տոհմի մասին Ադոնցը ասում է, որ այն ծնունդ է առել հայ-իրանական էթնիկական հոսքի վրա, և որ այդ տոհմի սկզբնական հայրենիքը գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհի Ատրպատականյան ծայրամասում²⁵:

Իրանական (ատրպատականյան) ծագում ունեն, քառ նրա կարծիքի, նաև

22 И. М. Дьяконов, *Узл. азбу.*, էջ 388, ծանոթ. 2, էջ 339, 452 և այլն:

23 Ս. Տ. Երեմյանի կարծիքը, տես նույն *աշխ.*, էջ 338, էջ 353, ծանոթ. 3:

24 Н. Адонц, *Узл. азбу.*, էջ 419—420:

25 Н. Адонц, *Узл. азбу.*, էջ 307—308, 412—413, նաև ծանոթ. 3:

Ամատունիները և դուցի Մանդակունիները, ինչպես որ վկայում է նրանց տոհմանունների վերլուծությունը, իսկ առաջինների նաև հնագույն դոմենները Մակույի շրջանում, ինչպես և Մովսես Խորենացու վկայությունը նրանց՝ «Արևաց աշխարհից» գալու մասին (II, 57)²⁶: «Ատրպատականի հողերից, — գրում է Ն. Ադսնցը, — մուտք էին գործում նաև ցեղային առանձին խմբեր: Գեոհուց Ատրպատականը և Կասպից ծովի առափնյա շրջանները բնակեցված էին բազմաթիվ ցեղերով, որոնք վարում էին խաշնարածների կամ քոչվոր կյանք: Տիգրանի օրոք, նրանցից շատերը, որոնք թափառում էին Արաքսի երկայնքով, նրան օգնության հասան հոռմեացիների դեմ»²⁷: Արդևն Քսենոֆոնի ժամանակ Հայկական լեռնաշխարհում կարելի է հանդիպել Ատրպատականցի մարդերին²⁸: Հատկապես ուշադրավ են ուտիացիների ներթափանցման ուղիները, որոնք նախկինում ապրում էին Արաքսից հարավ, Ատրպատականում և ժամանակի ընթացքում անցնելով Արաքսից հյուսիս, գետը դարձավ սահմանը նրանց և Ատրպատականի միջև: Հետագայում ուտիացիները փոխադրվեցին Քուռի հովտի մոտերքը, այնտեղ, որտեղ գտնվում էր Ուտիքը միջին դարերում²⁹:

Գծագրված այս պատկերը բնորոշելի է դարձնում Արտաշեսի ծագումը պարզաբանող Խորենացու տվյալները:

Արտաշեսի ծագման հարցերը կապված են ն. մ. թ. III—II դարերի շեմի դեպքերի հետ, որոնք ունենալով նաև ինքնուրույն նշանակություն Հին Հայաստանի պատմության համար, ուսումնասիրության կարուս են: Օրինակ, չի որոշված մի շարք կարևոր իրադարձությունների ստույգ ժամանակը, չի պարզված նրանց հաջորդականությունը: Մեզ հայտնի շեն Սելևկյան գերիշխանության հաստատման հանդամանքներն ու ժամանակը: Չգիտենք, թե մինչև երբ է իշխել նրվանդ IV-ը (էլ շենք խոսում այն մասին, թե մեզ անհայտ է նրա գահակալման թվականը) և հետևաբար, թե ե՞րբ տեղի ունեցավ նրվանդի ու Արտաշեսի միջև պատերազմը: Անհայտ է նաև Հայկական լեռնաշխարհում ստրատեգոսների հաստատման ժամանակը: Բոլոր այս հարցերն իրար հետ կապված լինելով պետք է քննել միասին վերցրած:

Սելևկյանների նախնական տիրապետությունը Հայկական լեռնաշխարհում հաստատվել էր մոտավորապես ն. մ. թ. IV—III դարերի շեմին: Սակայն, ինչպես ճիշտ է նկատել ահադ. Մանանդյանը, հայկական պետությունները կարողացել էին պահպանել իրենց ներքին ինքնուրույնությունը և կառավարվում էին սեփական թագավորների ձեռքով³⁰: Չնայած իրենց կախյալ վիճակին, հայկական պետությունները հաջողությամբ մասնակցում էին Փոքր Ասիայի բազաբական կյանքին:

Անտիոքոս III-ի (223—187) օրոք է, որ Սելևկյան պետության վերաբերմունքը հայկական պետությունների նկատմամբ կտրականապես փոխվում է: Այդ փոփոխությունը մասամբ պայմանավորված էր նոր խնդիրներով, որոնք հասունացել էին ն. մ. թ. III դարում Ասիայում: Սելևկյանների դիրքերը Թուրքման հետևանքով այստեղի երկրները ինքնուրույնացման ճամփա էին

²⁶ Н. Адонц, *Узл. азт.*, 321, ծանոթ. 2 և էջ 419:

²⁷ *Նշվ. աշխ.*, էջ 420:

²⁸ *Նշվ. աշխ.*, էջ 57:

²⁹ *Նշվ. աշխ.*, էջ 420:

³⁰ Հ. Մ ա ն ա ն դ յ ա ն, *Նշվ. աշխ.*, էջ 102:

բունի: Սելևկոս II-ի փորձերը, վերականգնելու նախկին դրուժյունը, անհաջողության էր մատնվել:

Ազիայտառի հետ հաշտություն կնքելուց և Փոքր Ասիայում վտանգավոր մի ախոյանից ազատվելուց հետո, Անտիոքոս III-ն ամբողջ ուժով կարող էր ձեռնամուխ լինել արևելյան մարզերի հպատակեցման գործին, որը պետք է կենսագործվեր դեպի Ասիայի խորքերը ծրագրվող ազգմական արշավանքի օգնությամբ:

Արևելյան արշավանքի նպատակների և հետևանքների հետ կապված է, անշուշտ, Սելևկյան պետության նոր քաղաքականությունը հայկական պետությունների նկատմամբ, որը հանդեպ այդ պետությունների վերացմանը և սելևկյան գերիշխանության հաստատմանը ի դեմս ստրատեգոսներ Արտաշեսի և Զարեհի:

Այս կապակցությամբ պետք է նորից դիմել Ստրաբոնի՝ Հայաստանում սելևկյան տիրապետության հաստատման մասին հակիրճ, բայց կարևոր տեղեկությունը: Հայաստանի հին պատմության մասին խոսելուց հետո նա նշում է. «Աերջին իշխողն էր Սրոնատար՝ շառավիղը Հիդարնեսի, որը մեկն էր յոթը պարսիկներից: Այնուհետև երկիրը բաժանեցին երկու մասի՝ Արտաքսիասը և Զարիադրեսը, որոնք ստրատեգոսներն էին Անտիոքոս մեծի, որը պատերազմել էր հռոմեացիների դեմ: Սրանք իշխում էին նախ թագավորի հանձնարարությամբ, բայց սրա պարտությունից հետո հարելով հռոմեացիներին, իշխեցին իրենք առանձին և հաստատվեցին թագավորներ» (XI, 14, 15):

Ժամանակագրական միակ ստույգ կոլանն այստեղ Անտիոքոս III-ի պարտությունն է, որը, ինչպես հայտնի է, տեղի ունեցավ Մազնեզիայում 190 թ., և նրա ստրատեգոսների՝ Արտաշեսի և Զարեհի դահակալությունը նույն այս ժամանակ, որպես անկախ թագավորներ: Մյուս հարցերի մասին, թե ե՞րբ մեռավ Նրվանդ IV-ը, ե՞րբ երկիրը բաժանվեց երկու մասի և ե՞րբ կարգվեցին Արտաշեսն ու Զարեհը որպես ստրատեգոսներ, Ստրաբոնը ոչինչ չի ասում:

Ճիշտ են այն ուսումնասիրողները, որոնք այս դեպքերը տեղադրում են 212 թ. հետո, երբ փաստորեն սկսվեց սելևկյան միջամտությունը Հայկական լեռնաշխարհում³¹: «Կարճ ժամանակից հետո», ինչպես հայտնի է, Քսերքսեսը մեջտեղից վերացվեց, որով հնարավորություն ստեղծվեց Մոփրում ստրատեգոս կարգելու համար: Քանի որ Ստրաբոնի տեղեկությունից բխում է, թե Նրվանդից հետո ստրատեգոսները ստանձնեցին իշխանությունը, Նրվանդի մահը պետք է տեղի ունեցած լինի Քսերքսեսի վերացումից հետո³²:

³¹ E. d. Meyer, Blüte und Niedergang des Hellenismus in Asien, Berlin, 1925, էջ 50—51. H. Bengston, Die Strategie in der hellenistischen Zeit, 4 II, München, 1944, էջ 157, ծան. 1:

³² Մարկվարտի կարծիքով Արտաշեսը ստրատեգոս էր նշանակվել դեռևս 220 թ., Անտիոքոս III-ի Ատրպատական կատարած սաստող արշավանքի կապակցությամբ, երբ Ատրպատականի դիրքերը թուլացան Հայկական լեռնաշխարհում, իսկ սելևկյանները ուժեղացան (Eransahr Berlin, 1901, էջ 108): Այս կարծիքը հակասում է Ստրաբոնի տվյալներին: Ինչպես հայտնի է, Ստրաբոնը Նրվանդից հետո է տեղադրում ստրատեգոսներին: Մակայն եթե այդ կատարվեր 220 թվականին, ինչպես բառ էության կարծում է Մարկվարտը, ապա Զարեհը չէր կարող Մոփրի ստրատեգոս լինել, քանի որ այնտեղ դեռ 212 թ. հիշատակվում է Քսերքսես թագավորը: Միայն սրա վերացումից հետո է, որ այդպիսի հնարավորություններ ստեղծվեցին:

220 թ. կամ նույնիսկ առաջ, Ատրպատականի տիրապետության պայմաններում, Այրարատում դահակալել էր Նրվանդ IV-ը, որը թագավորաց մինչև Անտիոքոսի Արևելյան արշավանքի ժամանակները:

Միևնույն ժամանակ բավականին անհասկանալի է Մտրաբոնի տեղեկությունն այն մասին, որ Երվանդի մահից հետո երկիրը բաժանվեց երկու մասի: Գեոևս III դարի առաջին կեսից սկսած բուն Հայաստանում կային երկու պետություններ. դրանցից Մոփրի վերջին թագավորն էր Քսերքսեսը, իսկ բուն Հայաստանի վերջին թագավորը՝ Երվանդը: Ուրեմն այստեղ Մտրաբոնը ի նկատի ունի ավելի հին ժամանակները, երբ լեոնաշխարհի մեծ մասը մտնում էր Երվանդունիների միասնական պետության կազմի մեջ (ն. մ. թ. IV դ.), կամ Քսերքսեսի սպանությունից հետո Մոփրը միացվեց կարճ ժամանակի համար Երվանդի պետությանը և երբ Երվանդը մահացավ, ամբողջ տերիտորիան նորից բաժանվեց երկու մասի և հանձնվեց ստրատեգոսներին³³:

Այնպես, ինչպես որ Հայաստանի արևելքում և արևմուտքում ստրատեգոսների կարգումը քաղաքական միասնական մի ակտ էր, թվում է, որ Քսերքսեսի և Երվանդի վերացման մեջ ևս անմիջական կապ կա, որն իր հերթին պայմանավորված էր սելևկյանների արևելյան արշավանքի և ասիական տերությունները պահպանելու խնդիրների հետ: Քաղաքական ընդհանուր նպատակները և արշավանքի ստրատեգիական նկատառումները դրգած պետք է լինեն սելևկյաններին լուծել հայկական պետությունների հարցը հօգուտ իրենց կառավարիչների, ստրատեգոսների: Այդ պատճառով շատ հավանական է թվում, որ Արևելյան Հայաստանի նվաճումը, Երվանդի վերացումը, ստրատեգոսների նշանակումը և սելևկյան տիրապետության հաստատումը Հայկական լեոնաշխարհում տեղի է ունեցել Արևելյան արշավանքի նախօրեին, դեպի Ասիայի խորքերը արշավող բանակի թիկունքն ապահովելու համար: Ն. մ. թ. 210—209 թվերին Անտիոքոսը Մարաստանում էր, որը գարձել էր ռազմական սպասվող զործողությունների բազա³⁴: Պատերազմական կոնկրետ պատրաստություններ տեսնելուց բացի, արշավանքի ֆինանսավորումը ապահովելու ու անհրաժեշտ միջոցներ հայթայթելու համար նա թալանեց Անահիտի տաճարը Համադանում (Պոլիբիոս, XI, 27): Շատ հնարավոր է, որ նախքան դեպի արևելք շարժվելը, Անտիոքոսը Մարաստանից սկսեց Հայկական լեոնաշխարհի զործերին միջամտել: Մոփրի ինքնուրույնության վերջնական լիկվիդացմանը նախորդել էր, ինչպես երևում է Պոլիբիոսի տեղեկություններից, դիվանագիտական-ցուցադրական մի քայլ³⁵, իսկ մինչև Երվանդի զործերին ուժով միջամտելը Անտիոքոսը նրա արքունիքն էր ուղարկել իր դիվանագիտական ներկայացուցչին: Այդ անսպասելի եզրակացությունը մենք գալիս ենք Արմավիրի № 6—7 արձանագրությունների տվյալներից: Ուսումնասիրողներից միայն Ա. Ի. Բուլտուովան է, որ ուշադրություն է դարձրել այնտեղ հիշատակվող Նումենիոսի վրա, որպես պատմական անձնավորության: Սակայն, ելնելով այն կանխակալ կարծիքից, որ արձանագրությունները ժամանակակից են Անտիոքոս IV-ին (175—164), նա գտնում է, որ հիշատակվող Նումենիոսը սրա պաշտոնյան էր առաջված Արտաշես I-ի արքունիքը³⁶: Նումենիոսը Անտիոքոս III-ի, թե՛ Անտիոքոս

³³ E. Honigmann, Kommagene, Pauly, Wissowa, Realencyclopädie. Supplementband IV, Stuttgart, 1924, էջ 681:

³⁴ А. Г. Бокшанин, *взгл. археол.*, էջ 201, ժանոթ. 152:

³⁵ А. Г. Бокшанин, *взгл. археол.*, էջ 199:

³⁶ А. И. Болтунова, Греческие надписи Армавира, Изв. Арм. фил. АН СССР, 1942, № 1—2, էջ 52, ժանոթ. 5:

IV-ի պաշտոնյան է եղել. այս հարցը գեոևս վեճի առարկա է³⁷: Արմավիրի արձանագրությունները, որոնք Երվանդ IV-ի անունից են փորագրված, կամ ամեն դեպքում նրան ժամանակակից էին, ակնբախ խոսում են ն. մ. թ. III դարի վերջի մի նումենիոսի մասին, որը պատմական կոնտեքստում կարող է Անտիոքոս III-ի պաշտոնյան լինել: № 6 արձանագրությունը նշում է ինչ որ տեղից եկած Նումենիոս Հելլենի անունը, իսկ № 7 արձանագրության մեջ նույն այս նումենիոսը արգեն թագուհուն հաղորդում է կատարված դեպքերի մասին: Այդ դեպքերի բովանդակությունը թագավորի (Երվանդի) սպանությունն էր ու երկրի նվաճումը: Նումենիոսի հաղորդագրության մեջ հաջողվում է կարգալ, որ թագավորի մասին տխուր լուրը «չի պարունակում ոչ մի անփառունակ բան», որ նրան «սպանել են գինվորները» և որ «նա շունչը փչել է դեմքը ձեռքին», ըստ որում՝ «նորագահանիստ Հայաստան երկրին տիրապետել են թրշնամիները»³⁸: Ինչպես համոզեցուցիչ կերպով ցույց է տվել ակադ. Մանանդյանը, № 7 արձանագրության տվյալները համընկնում են Երվանդի ու Արտաշեսի պատերազմի մասին Մովսես Խորենացու ընդարձակ հաղորդագրություններին, որոնք փոխադարձաբար իրար լրացնում են³⁹: Արտաշեսը, որը ըստ երևույթին Հայկական լեռնաշխարհի Ատրպատականյան ծայրամասից էր, Երվանդ IV-ից դժգոհ ավազանիներից էր: Երկրում, Երվանդի օրոք ինչ որ խմորումներ կային, որոնց հեռավոր արձագանքները պահպանվել են «Հայոց պատմության» մեջ (II, 39, 40): Դրանք բացահայտ են դառնում Արտաշեսի հետ պատերազմի ընթացքում, Երվանդը շի վստահում նախաշարժներին, որոնց շարքում և դավաճանություն է տեղի ունենում (II, 44, 46): Արտաշեսի ձեռնարկած միջոց Հայկական լեռնաշխարհի Ատրպատականյան ծայրամասից էր, Երվանդ օրոք ավազանու շարքերում գոյություն ունեցող խմորումների պատճառի մասին: Ինչպես հայտնի է Արտաշեսը Բագարանի տաճարային ստրուկներին նրվիրում է Սմբատ Բագրատունուն, որը ընակեցնում է նրանց իր սեփական ձեռակերտում (II, 48):

Մյուս միջոցառումը վերաբերում է հողերի բաժանմանը: Արտաշեսը հրամայում է որոշել ագարակների և գյուղերի սահմանները (II, 56), որով պետք է ենթադրել, սահմանադրվում էին մասնատիրական հողամասերը գյուղական համայնքի հողամասերից⁴⁰: Արտաշեսի հետ կապված երկու միջոցառումներն էլ պետք է կարծել, մասնավոր հողատիրության զարգացմանն էին նպաստում:

Երվանդի օրոք, մասնավոր հողատիրության ուժեղացման պրոցեսը անհրաժեշտ աջակցություն կարող է դտած չլինել թագավորի կողմից, որի հետևանքով հողատեր ավազանին բմրոտանում է, իսկ Արտաշեսը դեկավարում էր այս շարժումը, որը համընկնում էր Անտիոքոս III-ի նպատակների հետ: Անտիոքոսը Արտաշեսին ստրատեգոս կարգելով Մարաստանից ուղարկում է գորքով Երվանդի դեմ: Սրանց պատերազմի մասին իր հաղորդագրություննե-

37 Ելնելով Պլինիոսի անորոշ վկայությունից (Naturalis Historia, VI, 32) Գուաշմիսը, Գրոյցներ և ինքը՝ Բուլտունովան, հակված են կարծելու, որ Նումենիոսը Անտիոքոս IV-ի պաշտոնյան է: Բուշե-Լեկկերկը և Նիզեն, ընդհակառակը, կարծում են, որ խոսքը Անտիոքոս III-ի պաշտոնյայի մասին է (տես Ա. И. Болтунова, նույն տեղը):

38 Հ. Մանանդյան, Արմավիրի հուշարձան արձանագրությունները, Երևան, 1946, էջ 24—

30:

39 Նույն տեղում:

40 Г. Саркисян, նշվ. աշխ., էջ 45, ծանոթ. 67:

րում, Խորենացին լրացուցիչ տեղեկություններ է պահպանել Արտաշեսի Մարաստանից գալու և մարական զորքերից օգտվելու մասին:

Խոսելով Երվանդի մտատանջությունների մասին, Խորենացին նշում է. «Քայց Երուանդայ զմտաւ ածեալ, թէ որպիսի շար նորա թագաւորութեանն սնանի ի Մարս, խեթ ի սրտի լեալ՝ ոչ հեշտայի էր նմա քուն» (II, 38): Երբ Արտաշեսը շարժվում է Երվանդի դեմ, ապա Խորենացու ասելով արքայից արքան Սմբատին տալիս է «մասն ինչ ի զօրացն Ասորեստանի և զգօրս Աւարպատականի, զի տարեալ զԱրտաշէս հաստատեսցեն ի դահն հայրենի» (II, 43): Ճակատամարտի ժամանակ Արտաշեսի զորքի մասին ասում է. «և մարաց զօրացն անցեալ ի կողմն Երուանդական գնդին նսեմաւ ի վերայ գիականցն բանակէին», իսկ մի քիչ ներքև ավելացնում է. «և անուանեաց զհովիտն, որ ի վերայ գիականցն բանակեցան՝ Մարաց մարզ» (II, 46): Պատերազմը ավարտվելուց հետո «Իսկ Արտաշէսի առեալ զթագաւորութիւնն՝ տայ պարգևս զօրացն Մարաց և Պարսից և արձակեաց» (II, 47): Այդպիսով Արտաշեսը մարական-ասորպատականյան և զուցե սիրիական (Խորենացու մոտ Ասորեստանի զորքի մասին է խոսքը, բայց այդ ժամանակի համար զուցե ի նկատի ունի Անտիոքի Ասորիքի բանակը) զորքով մուտք է գործում Հայաստան հարավ-արևելյան շրջաններից, պարտության մատնում ու սպանում Երվանդին: Հետաքրքիր է նշել այստեղ մի մանրամասնություն, որը նկատել է Կ. Վ. Տրեվերը № 7 արձանագրության մեջ⁴¹, և որը այս դեպքերի կապակցությամբ իր պատմական իրական իմաստն է ստանում: Խոսելով թագավորի մահի մասին, նումենիոսը հաղորդում է, որ զինվորները նրան սպանեցին, այնինչ մենք իրավացի կլինեինք սպասելու այստեղ «թշնամիները» բառին: Սակայն ինչպես տեսանք, նումենիոսի առկայությունը Երվանդի արքունիքում ինչ-որ մի կապի մեջ էր Արտաշեսի արշավանքի հետ, որի մասնակիցները նումենիոսի համար թշնամիներ չէին կարող լինել:

Ինչպես տեսնում ենք, Խորենացու տվյալները միանգամայն ուշադրության արժանի են, որովհետև նրանք մյուս սկզբնաղբյուրների հետ միասին հնարավորություն են ընձեռում վերականգնելու ն. մ. թ. III դարի վերջի պատմական իրադրությունը Հայկական լեռնաշխարհում: Իհարկե բացառված չէ, որ այդ դեպքերը տեղի ունեցած լինեն Արևելյան արշավի ավարտից անմիջապես հետո, 205—204 թվերին, երբ ասիական երկրները հնազանդեցնելուց հետո, Անտիոքոսը կարող էր մտածել նաև հայկական պետական միավորումների ճակատագրի մասին: Ամեն դեպքում դարի վերջին այդ հարցերը լուծված պիտի լինեին, քանի որ դրանից հետո Անտիոքոսը իրեն նվիրեց արևմուտքյան գործերին: Հայկական լեռնաշխարհում հաստատվեց սելևկյան պետության ստրատեգուսներ Արտաշեսի և Զարեհի իշխանությունը:

5. ՄՏՐԱԲՈՆԻ ՄՈՏ ՀԻՇԱՏԱԿՎԱԾ ՄՏՐԱՏԵԳՈՍ ՏԵՐՄԻՆԻ ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Արտաշեսն ու Զարեհը, նախքան թագավոր դառնալը, Ստրաբոնի մոտ անվանված են ստրատեգոսներ (στρατηγοί) (XI, 14, 5; XI, 14, 15): Թարգմանիչները սովորաբար այս տերմինը վերարտադրում են որպես զորավար,

⁴¹ К. В. Тревер, Очерки по истории и культуры древней Армении, М.—Л., 1953, к. 147, ծանոթ. 2:

военачальник, մի բան, որ այնքան էլ ճիշտ չի համապատասխանում բովանդակությունը (տես Աճառյանի, Մանանդյանի, Միշչենկոյի, Լատիշևի թարգմանությունները):

Ստրատեգոսի պաշտոնի էության բացահայտմանն օգնում են սելեկյան պետության տվյալները այդ հարցի մասին⁴²:

Այս պաշտոնի զարգացման հիմնական բովանդակությունն այն է, որ նա վերջին հաշիվով, զինվորական աստիճանից վեր է ածվում պետական, բազաբացիական պաշտոնի, մարզի կառավարչի, որը որպես այդպիսին սատրապին ետ է մղում պետական վարչությունից, կառավարչությունից: Սատրապներն իրենց ենթակա տերիտորիաներում անսահմանափակ իրավունքներ ունեին և դրա հետևանքով վեր էին ածվում իսկական կուսակալների և հաճախ անջատողական ձգտումներ էին դրսևորում:

Այս զարգացման առաջն առնելու համար ստրատեգոսները, որոնք մինչև III դարի կեսերը գերազանցապես զորավարներ էին, սկսում են կարգվել մարզային կառավարիչներ: Այդպիսի նշանակումների կարելի է հանդիպել Անտիոքոս III-ի իշխանության հենց առաջին տարիներին, Մոլոնի՝ Մարաստանի սատրապի ապստամբության ճնշման կապակցությամբ (220 թ.): Հաջորդ տարիներին այս սեփորմը իրագործվում է ամբողջությամբ: Առաջին հայացքից այս միջոցառումները իրավամբ նշանակում էին երկրի կառավարման սահմանակնացում: Ստրատեգոսների նշանակումներով, զինվորական սկզբունքները որպես հիմք են ընդունվում պետական կյանքի կառավարչական ասպարեզում: Հասկանալի է, որ շատ տեղերում այս նորարարությունը հենվում էր մարզի կայսերական կայազորների ուժի վրա: Սակայն փաստերը ցույց են տալիս, որ Անտիոքոս III-ի այս սեփորմի մեջ միայն պետության զիտակցական ռազմականացումը չէ, որ իր արտահայտությունն է դտել: Ընդհակառակը, հիմնական ձգտումը եղել է երկրին տալ միատարր, միասնական կառավարչական կազմվածք: Այդ պատճառով էլ ստրատեգոս տերմինն սկսում է շնորհիվ անկախ այն հանգամանքից, թե տվյալ անձնավորությունը ունի կապ ունի՞ կայսրության զորքի հետ, և անտեսելով նրա հույն, մակեդոնացի կամ բնիկ լինելը: Այս մասին են խոսում Ստրաբոնի վկայությունները Արտաշեսին ու Ջարեհին ստրատեգոս կարգելու կապակցությամբ: Բնիկ իշխանավորները ստրատեգոսի կոչմանն են արժանանում, թեպետ միանգամայն պարզ է, որ կայսրության զորքերն անբավարար էին հսկայական տերիտորիաները նվաճված պահելու համար: Այստեղ խոսքը ուրեմն ոչ թե կայսրության զորավարների մասին է, այլ մարզային կառավարիչների՝ զինվորական երևութական տիտղոսով: Այդ երևում է, ի միջի այլոց, նաև Ստրաբոնի լրացուցիչ տեղեկություններից այն մասին, որ ստրատեգոս կարգվելուց և երկիրը բաժանելուց հետո, Արտաշեսը և Ջարեհը իշխեցին իրենց երկրամասերի վրա, մինչև թագավոր դառնալը⁴³:

Հայաստանում Անտիոքոս III-ը դործ ուներ ոչ թե իր պաշտոնյաների կամ զորավարների, այլ տեղական իշխանավորների հետ, որոնց, ամբողջ պետու-

⁴² H. Bengston, Die Strategie in der hellenistischen Zeit, München, 1944, S. II, նույնի Politische Geschichte, Der Hellenismus in der deutschen Forschung 1938—1948, Wiesbaden, 1956, էջ 92:

⁴³ Ակադ. Մանանդյանն այս տերմինը զորավար է թարգմանում, բայց ըստ էության ճիշտ է հասկացել պաշտոնի բովանդակությունը (տես Քենական տեսություն, էջ 116):

Քյան կառավարչական միատարրությունը ապահոված լինելու համար, շնորհվում է ստրատեգոսի կոչում: Այսպիսով, խոսքը ոչ թե դորավարների մասին է, այլ մարզային կառավարիչների, որոնք օժտված էին նախ և առաջ քաղաքական և քաղաքացիական ֆունկցիաներով: Իշխանության գլուխ անցնելու հանդամանքները (պատերազմի միջոցով) և անցկացվող սեֆորմի արտաքին ձևերը, կարող են ծայրագույն դեպքում ենթադրել տալ, որ խոսքը գինվորական կառավարիչների մասին է, բայց նույն, վերը նշված ֆունկցիաներով: Ստրատեգոս-կառավարչի պաշտոնը յուրացվեց Արտաշեսյանների կողմից: Հայտնի է, որ Տիգրան II-ի օրոք հայ իշխանավոր Բագադատը նվաճված Ասորիքի և Կիլիկիայի կուսակալ-կառավարիչն էր Անտիոքում, ստրատեգոսի կոչումով (Ապպիանոս, Միր. գործեր, 48): Նույն պաշտոնով է հանդես գալիս ստրատեգոսը նաև պարթևական պետության մեջ: Մ. Թ. 120—121 թթ. մի փաստաթղթում հիշատակվում է ստրատեգոս Մանեսը, որպես Միջագետքի և Պարսպոտամիայի կառավարիչ⁴⁴:

Г. А. ТИРАЦЯН

НЕКОТОРЫЕ ДАННЫЕ «ИСТОРИИ АРМЕНИИ»
МОИСЕЯ ХОРЕНСКОГО И «ГЕОГРАФИИ» СТРАБОНА
ДЛЯ ИСТОРИИ АРМЕНИИ III—II ВВ. ДО Н. Э.

(Резюме)

В статье привлекается ряд известных, а также неиспользованных данных вышеупомянутых трудов для рассмотрения некоторых вопросов истории древней Армении.

1. Делается попытка ввести в научный оборот отрывок «Истории Армении» (II, 53), рассказывающий о стране Каспиана при Арташесе I. Сличение отрывка со сведениями Страбона по данному вопросу выявляет его историческую достоверность.

2. Рассмотрение двух, на первый взгляд противоречивых, сведений Страбона об Акилисене (XI, 4 : 9; XI, 14 : 5, 12) помогает лучше осмыслить процесс этногенеза на Армянском нагорье, а также процесс образования Арташесидского государства.

3. Анализ отрывков «Истории Армении» о культе предков в древней Армении (II: 8, 40, 49, 77) позволяет отнести учреждение культа предков ко времени правления Еруанда IV (примерно 220—209 гг. до н. э.).

4. Совокупное рассмотрение неиспользованных данных Моисея Хоренского о происхождении Арташеса I (II: 38, 47), первоисточников по истории Антиоха III, а также Армавирских греческих надписей позволяет уточнить время всязанных друг с другом событий, как селевкидское вмешательство на Армянском нагорье, война Еруанда и Арташеса, убийство Еруанда и учреждение стратегии в Армении, имеющие непосредственное отношение к Восточному походу (209—205 гг. до н. э.) Антиоха III, вернее всего к его началу.

⁴⁴ M. J. Rostovtzeff, C. Bradford Welles, A parchment contract of loan from Dura Europos on the Euphrates. Yale Classical studies, New Haven, 4. II, 1931, §2 46—47:

5. Материалы по истории Селевкидского государства также подтверждают, что упомянутый Страбоном по отношению к Армении термин «стратег» имеет значение правителя области.

G. A. TIRATSIAN

QUELQUES DONNEES DE «L'HISTOIRE D'ARMENIE»
DE MOVSES KHORENATSI ET DE LA «GEOGRAPHIE»
DE STRABON POUR L'HISTOIRE DE L'ARMENIE
AU IIIe ET AU IIe SIECLE AVANT NOTRE ERE

L'auteur reprend ici, à la lumière de certaines données connues ou non encore utilisées, quelques questions de l'histoire de l'ancienne Arménie.

1. Il entreprend de consacrer l'intérêt scientifique d'un fragment de «l'Histoire d'Arménie» (II, 53) se rapportant au pays des Caspiens sous Artachès Ier. Une comparaison avec les renseignements fournis par Strabon confirme la véracité historique de ce fragment.

2. Deux données, à première vue contradictoires, de Strabon, relatives à l'Acilisène (XII, 4: 9; XI, 14: 5, 12) nous aident à mieux saisir le processus d'ethnogénie propre au plateau arménien et celui de la formation de l'Etat d'Artaxias.

3. L'analyse du fragment de «l'Histoire d'Arménie» ayant trait au culte des ancêtres dans l'ancienne Arménie (II; 8, 40, 49, 77) permet de reporter ce culte à l'époque du règne de Yervand IV (environ 220—209 avant notre ère).

4. Une étude d'ensemble tant des témoignages de Movsès Khorénatsi sur l'origine d'Artachès Ier (II: 38, 47) que des sources de l'histoire d'Antiochus III et des inscriptions grecques d'Armavir, permet de déterminer la date d'évènements liés entre eux, comme l'intervention des Séleucides dans le plateau arménien, la guerre de Yervand et d'Artachès, la défaite de Yervand et l'instauration en Arménie d'une stratégie, autant de faits qui se rattachent directement à l'époque de la Campagne d'Orient (209—205 avant notre ère) d'Antiochus III ou plus exactement au début de celle-ci.

5. Les documents historiques sur l'Etat des Séleucides viennent confirmer le sens de gouverneur de province du mot «stratège» évoqué par Strabon quant à l'Arménie.